

ד"ר יעקב ש. שפיגל

ר' יהודה נג'אר*

1. למוד התורה בתונים כמאה הי"ח

יש בידינו ידיעות מעטות בלבד על מצב למוד התורה בתונים מתקופת גירוש ספרד ואילך, וכנראה שעד המאה הי"ז למוד התורה בתונים לא הגיע לממדים נרחבים¹. במאה הי"ז ובמיוחד במאה הי"ח הגיע למוד התורה לממדים גדולים. כמקור חשוב למצב הרוחני בתונים משמש יומנו של החיד"א "מעגל טוב השלם", מהד' פריימן, ירושלים תרצ"ד, בו נשתמרו לנו תיאוריו הנאמנים אודות חכמי תונים ומנהגים באותה תקופה.

ואלו דבריו שם, עמ' 57: "וקודם להם (לרבנים ר' אברהם הכהן ור' צמח צרפתי) לא היו לומדים תוספות בתונים רק גמרא ורש"י לבד. והרבנים הנז'² הפליאו עצה בעיון התוס' ומהרש"ל ומהרש"א בעיון נמרץ. ומאד היו מעמיקים בדברי הרש"ל ומחבבים דבריו. ולרוב חשקם בתורה ערב כפור אחת היו נושאים ונותנים כל כך זמן בדבור מהרש"ל עד שהגיע זמן סעודה המפסקת ושכחו לקנות שום דבר לאכול מרוב טרדתם בלמוד... ולפי מה ששמעתי היום יש קרוב לשלוש מאות ת"ח בתונים. וגם ראיתי נערים בני י"ד שנה מעיינים וחריפים קולעים אל השערה. אך כל עסקם הוא בש"ס ומהרש"א וחידושי שיטות רבני אשכנז וקצת בלשונות הרמב"ם. אך אינם בקיאים כל כך בפוסקים ובעלי תשובה ואין להם זכירה. עד שאני בעונני שאין לי זכירה היו מחשיבים אותי לזכרן גדול".

ורמז לזה גם בשם הגדולים ערך זרע יצחק: "הרבנים מהר"ר צמח צרפתי ומהר"ר אברהם הכהן מעיינים מופלגים ושוקדים על התוספות ומהרש"ל ומהרש"א בהפלגה... והרב אברהם הנזכר העמיד תלמידים הרבה מעיינים גדולים שלמים וכן רבים". הרי לנו תאור על התפתחות הלמוד בתונים שיסדו ופתחו ר' צמח צרפתי ור' אברהם הכהן. דרך זו התפשטה והקיפה חלקים נרחבים מן הצבור עד כדי כך שגם נערים בני י"ד עסקו בעיון בתוספות במהרש"ל ובמהרש"א.

דרך זו דומה ללמוד התלמוד באשכנז באותה תקופה וקשה להצביע על הבדל ניכר

* מחקר זה זכה לתמיכת מכון כן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח. כזה נתונה לו תורת.

1. עי' ח"ו הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, תשכ"ה, ח"ב עמ' 155 ואילך.

2. וראה גם מ"ש ר' שושן הכהן בסקירתו הקטנה על תולדות יהדות תונים בסוף משמרות כהונה לר' אברהם יצחקי, דפוס צלום, תשל"א.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תמצח]

ר"ר יעקב ש. שפיגל

ביניהם. ספרי רבני תונים מתקופה זו דומים מאד לספרי החידושים של רבני אשכנז. דומני שההבדל ביניהם הוא בכמות הפלפול של חשבון הבקאות. חכמי אשכנז הזניחו את הבקאות בתלמוד, ואילו חכמי תונים עם כל גדלותם בפלפול לא הזניחו את הדרישה לבקאות. קצת ראייה נראה לי מדברי החיד"א כמעגל טוב עמ' 62: "והקאייר שלח להביא נער בן עשר שנים סומא והושיכו לפניו והיה קורא ע"פ דפים ממס' ביצה"³. בדור דעה זה חי ופעל ר' יהודה נג'אר, שאת תולדותיו וחבוריו ברצוננו לסקור ברשימה זו.

2. תולדותיו

אין בידינו ידיעות מקיפות אודות ר' יהודה נג'אר⁴, וכל המידע שברשותנו לוקט מספריו ומספרי חכמי דורו.

שנת לידתו או שנת פטירתו אינן ידועות⁵. ידוע כי ספרו הראשון, למודי ה', נדפס בשנת תקמ"ז (1787) וספרו האחרון, אהלי יהודה נדפס בשנת תקפ"ג (1823). באלול שנת תקכ"ז (1832) חתום על פסק ב"ד⁶.

ממשפחתו ידוע כי שם אביו הוא ר' יעקב⁷. שם אמו לא ידוע⁸. היה לו אח בשם ר' שמואל שהיה ת"ח גדול ור' יהודה מביא פעמים רבות את חידושי⁹. לר' יהודה היה בן בשם ר' יעקב וחידושי מובאים כמה פעמים ע"י אביו¹⁰. אחד מבני משפחתו הוא ר' אברהם נג'אר¹¹, אבל הקרבה המשפחתית אינה ידועה. מחותנו היה ר' יצחק טייב¹².

קשה לדעת מי היה רבו. אמנם מזכיר ר' יהודה כמה מרבני תונים המפורסמים כמו ר' יוסף זרקא¹³, ר' נתן בורגיל בעל חק נתן¹⁴, ר"י לומברוז¹⁵ ועוד, ואולם אף אחד מהם אינו מכונה

3. הבאנו לעיל בפנים את רבני החיד"א "ואין להם זכירה" (=בקאות). נראה לי שכוונת החיד"א היתה על בקאות בפוסקים. החיד"א הדגיש במקום נוסף (עמ' 63) כי בתונים הזניחו את למוד הפוסקים.

4. אודות ר' יהודה נג'אר כתבו: D. Cazes, Notes bibliographiques sur la littérature — Notes: juive — tunisienne, Tunis 1893.

וכן ר' שושן מאזוז בספרו "אנשי השם" שהוא חלק מספרו "רפאל המלאך", נהריה תשמ"ב. ספר אנשי השם "יכיל כתובו סקירה נרחבת ומפורטת על חכמי ורבני טוניסיה רבתי... זהו נסיון ראשון בהיקפו ובמכתנתו על קהילות טוניסיה רבתי" — ר"י נג'אר נזכר בדף יז ע"ב, אבל בצורה דלה ביותר.

5. קאזיס הנ"ל (הערה 3) כתב כי נפטר בסביבות 1830 (תק"ץ). איני יודע מה מקורו. עכ"פ לדברינו ר' יהודה עדיין חי באלול שנת תקכ"ץ.

6. ראה לקמן הערה 19.

7. עפ"י שער ספרו למודי ה'. בשער הספר נזכר בכרכת החיים. ברם בשער אלפי יהודה, שנת תקנ"ד, נזכר בכרכת המתים.

8. הספד על אמו הדפיס בספרו למודי ה' דף קח ע"ג.

9. חבד ספר תפארת יעקב (חידושים על מס' קדושין, ואולי גם על מסכות אחרות) ונזכר בלמודי ה' דף ק ע"ב. כתביו וחידושי נזכרים שם נב ע"ד, עז ע"ג, פד ע"א, קר ע"ג, קה ע"א ועוד בשאר ספריו. יש לציין שנזכר בכרכת המתים.

10. במועדי ה' דף מד סע"ב, שם בקונטרס שני לס' שבות יהודה דף ח רע"ב ועוד.

11. באלפי יהודה דף ב ע"ב, ג ע"ב מכנהו: שאר ידיד.

12. הזכירו בלמודי ה' דף קא ע"ג: וראיתי כתוב על הגליון וזכרומה אני שהוא ממחנותי החכם השלם והכולל עמיתי בתורה כמהר"ר יצחק טייב נר"ו. וכן הזכירו שם דף ק סע"א, וגם בשמחת יהודה ח"א דף טז ע"ג.

13. כך בלמודי ה' דף נד ע"א: הק' ה"ר יוסף זרקא נר"ו. ושם מובאים חלופים דברים ביניהם.

וכן במועדי ה' דף יז ע"א ועוד הרבה. בכל המקומות אין מופיע התואר רבי. אמנם בספר פרפראות לחכמה ויוסף חי, לר' יוסף זרקא תונים חרס"ד, בתחילה בכלל ק"ו בהקדמתו של ר' משה חיים זיתון מתאר את ר' יוסף זרקא ובין השאר כתב: ומגדולי תלמידיו... הרבנים הגדולים המפורסמים בקצוי תבל וים רחוקים...

כתואר מורי. לעתים הם מכונים כתואר מורינו, אולם ברור שזה תואר כבוד בלבד ולא תואר אישי. במקום אחד הוזכר ר' אברהם כיאט כרבו של ר' יהודה, אבל נראה לי שעובדה זו עדיין אינה ברורה¹⁶.

3. תפקידו בקהילה

בספריו הזכיר ר' יהודה כמה פעמים את הלמוד בישיבה, ואת השאלות ששאלוהו תלמידיו¹⁷. מכאן יש לשער כי שימש כמלמד בישיבה. עם זאת יש לציין כי שמות התלמידים לא נתפרשו לא בספריו ולא בדורות הבאים. לאמר, לא מצאנו שחכמים מאוחרים יזכירו את ר' יהודה כרבו¹⁸.

לא ברור אם שימש כמורה הוראה בקהילה אע"פ שמצאתי במקום אחד רמז כי עשה כן¹⁹. מצאנוהו חתום עם בית הדין של קהלת תוניס על שני פסקי דין²⁰ וכן על הסכמות לספרים²¹, ומכאן כי שימש כדיון בבית הדין של תוניס²².

4. דרך למודו

כבר כתבנו ששיטת הלמוד בתוניס היתה בדבר העיון העמוק, כלומר עיון בתלמוד ובראשונים ופולפול בדבריהם על יסוד דברי רש"ל ורש"א²³. שיטה זו דומה לשיטה שהיתה נהוגה באשכנז באותה תקופה, ומשום כך נמצא שר' יהודה כתב פעמים רבות כי כשנדפס ספר פלוני (מרבני אשכנז) מצא שמחברו דן אף הוא בחקירה דומה לזו שהעלה ר' יהודה. מובן איפוא כי בטויים מעין: בשמים עידי כי אחרי שנדפס מצאתי למהר"ץ אשכנזי²⁴, עתה ראיתי שקדמני הר"ב פני יהושע הנה בשמים עידי²⁵, וכדומה, מצויים הרבה בספריו.

הראשון אדם מוה"ר כמהר"ר יצחק טייב זצוק"ל... שני בקדש נהדר בגבורה נאזר הרב כמוהר"ר יהודה נג'אר זצוק"ל המחבר ס' למודי ה'... שני המלכים נועדו אשר יצקו מים על ידו. א"כ הדברים אינם ברורים. כדאי לציין כי פרימאן בהערותיו למעגל טוב עמ' 55 הערה 5 נסתפק אף הוא בענין זה, אלא שלא ציין כל מקור לספקו.

14. כדאי לציין כי בספרו אלפי יהודה מזכירו הרבה פעמים באופן סתמי ומו"ר הרב כתב וכד' עי' דף ה' רע"ב. ו' ע"א ועור. שם דף כט ע"ד כתב במפורש: וכמ"ש מורנו הרב חק נתן נר"ו.

15. למודי ה' דף כה ע"ד, כט ע"ב, עט ע"ד, פא ע"ד ועוד.

16. בלמודי ה' דף ט ע"ר: ומורי הרב כמהר"ר אברהם כיאט תירץ לי. ברם מההסכמות על ספוי זה לא משמע שר' אברהם כיאט היה רבו, ראה הערה 25.

17. למודי ה' רף ה' ע"ב: שוב הראוני בישיבה. מועדי ה' בסופו בקונטרס שני לשכות יהודה דף ה' ע"א: נשאלתי בו מאחד מתלמידי, אהלי יהודה דף פד סע"ד ועוד.

18. כן הוא המצב בספרי הדפוס שברקתי. אמנם בכ"י ניו יורק H: 38 Mic 5357 ותצלומו במכון לתצלומי כ"י עבריים שבספריה הלאומית בירושלים ס' 34918 שהוא ספר "זרע השלום" לר' משה חלמא, חידושים על הש"ס, שנחבר כרשום בדף 14 ע"א בשנת ה'תק"ץ, נכתב בדף 31 ע"א: מורי הרב למודי ה' ז"ל. בכ"י אחר הנמצא במוזיאון הבריטי Or 10244 ס' 7606 המכיל חידושים ורשימות שונות למחבר בלתי ידוע נמצא בדף 5 ע"ב: ומורי ה' מהר"י נג'אר הי"ו תי' (=תירץ).

19. מועדי ה' דף קא ע"ב: ומפני זה הוריתי במעשה שהיה בכ"כ אחד.

20. בספר מעשה כ"ד [ליוורנו תרע"ה] דף ט ע"ב, דף מו ע"ב. בדף מו נמצא תאריך: ער"א (אולי צ"ל: ער"ח) לחדש אלול המרוצ' שנת תקכ"ץ ליצירה.

21. ראה לקמן פרק 7.

22. לדעת קאזיס (לעיל הערה 4) שימש גם כסופר בית הדין, אלא שלא ציין מקור לקביעה זו.

23. כדאי לציין כי בלמודי ה' דף עא ע"ר נמצא: הגאון מהר"מ שיף, נראה לי כי כנוי זה אינו מקרי, אלא בא לציין את מדת ההערכה שרכש ר"י נג'אר לדרך פלפולו.

24. למודי ה' דף קיד סע"ב. שם דף ק רע"ב.

אלא שלדרך הפלפול מצטרפת גם הבקיות. כל המעיין בספריו רואה מיד מה גדולה בקיאותו בדברי חז"ל. בקיאותו מקפת לא רק את התלמוד, אלא גם את התוספתא, מדרשי ההלכה ומדרשי האגדה. אף בקבלה בקי היה, וכמה וכמה מקומות פירש על דרך חכמת הנסתר²⁶. יתר על כן, ר' יהודה מזכיר פעמים רבות את ספרי האחרונים ואף בהם בקיאותו רבה. אם באתי למנות את ספרי האחרונים שהזכיר, תקצר היריעה מהכיל. והנה ידוע כי הבקיות נקנית ע"י חזרה מתמדת. עובדה זו בולטת מאד אצל ר' יהודה. כמעט לכל ספר מספריו²⁷ יש הוספות והשלמות שנדפסו בספריו הבאים, ומהם אתה למד שלא פסק מלחזור על משנתו אף לאחר שנדפסו ספריו.

בקיות זו היא שאיפשרה לו להעיר פעמים רבות על האחרונים שנעלמה מהם גמרא מפורשת או מדרש מפורש²⁸, או שנעלם מהם שענין מסוים כבר נדון אצל הראשונים²⁹. לעתים העיר כן גם על הראשונים המאוחרים³⁰. ברם ברור לו כי דברי הראשונים הם עיקר ומהם אין לזוז. אדרבה, חייבים אנו למשכן עצמנו על דבריהם עד שיוכנו כראוי וכדבריו במועדי ה' דף סה ע"ב: ומכאן מודעא כמה גדולים דברי הראשונים... ואין לדחות דבריהם מפני שום קושיא³¹.

כבר כתבנו לעיל בפרק ראשון, כי תונים היתה עיר גדולה לאלקים, ורבים היו בה תלמידי חכמים. ואכן ר' יהודה מזכיר תדיר בספריו הערות ששמע מפי ת"ח ומפי תלמידי הישיבה³². מכאן נמצאנו למדים כי דרך הלמוד היתה בדבוק חברים. יתר על כן מכאן עולה כי חידושי וחקירותיו של ר' יהודה קנו להם מהלכים בין הלומדים והיו מפלפלים בהם. כן מצאנו שהביא כי העירו לו הערות על ספריו שיצאו לאור³³.

דומה שהיו כאלה שבקרו את חדושי כדרכה של תורה³⁴. אף הוא עצמו לא נמנע מלחזור בו מדבריו וכמה פעמים הודה כי דבריו הראשונים טעות הם בידו³⁵. על יחסו לחכמות חזוניות כתב בשבות יהודה דף קיג סע"א: נואף אשה חסר לב וגו' הוא הרודף אחר ספרים חיצוניים וטבעיים המתפלספים וזהו נואף אשה זרה הפך התורה הנק' אשת חיל וסבור הוא להתחכם ההוא יקרא חסר לב משחית נפשו הוא יעשנה כי האשה זרה ההיא הופכת למינות ואם יחפוץ להתכבד בחכמות ההמה אדרבה נגע וקלון ימצא וחרפתו לא תמחה בו יבוזו לו שמניח חיי עולם ועוסק בהבלי עולם אולת היא לו וכלימה לא כאלה חלק יעקב.

26. ראה לדוגמה בשבות יהודה דף קלג סע"ד, קמא ע"א, ועוד הרבה.

27. ראה לקמן פרק 5.

28. מקומות אלו רבים הם ואין צורך לצייןם. כדאי להוסיף כי בשבות יהודה העיר כן פעמים רבות על פירוש "זית רענן" ובאלי יהודה העיר כן פעמים רבות על פירוש הספרי לר"ד פרדו.

29. במקומות רבים ונלאיתי לצייןם.

30. כך לדוגמה העיר על הרשב"ץ באלפי יהודה דף לו סע"ד ועוד.

31. וכעין זה בלמודי ה' דף צז ע"א: וששתי כמוצא שלל רב שזכיתי להעמיד רברי הראשונים מארי דאורייתא כי כל דבריהם כגחלי אש וכו' ועוד בכגון אלו.

32. הראני חד צורבא מרבנן. כך בלמודי ה' דף ה ע"ב, ו ע"א, ח ע"ב, יג ע"א, כה ע"א, ועוד, ושוב הראוני, שם לא ע"ר. הוגד הוגד לי, שם כ ע"ג, הראוני בישיבה שם ה ע"ד.

33. אהלי יהודה דף קכד סע"ב: נשאלתי עמ"ש בס"ס מועדי ה', שם קכו ע"א: נשאלתי מחד צורבא מרבנן נר"ו עמ"ש בס' שמחת יהודה ועוד.

34. אלפי יהודה לו ע"א סוף למוד קג: הארכתי בזה כי שמעתי דבת רבים אנשי לצון לגלגו בזה.

35. שם: עתה ראיתי שאין לדחות, למודי ה' דף קא ע"ב: שגגה היא זו וטעות בירי זמן שם קב ע"ג ועוד.

א. למודי ה', ליורנו תקמ"ד.

בראש הספר ארבע הסכמות. הראשונה: הסכמות הרבנים המובהקים המאירים כברקים רבני העיר הזאת וכו' ועליה תתומוס: יוסף הכהן, אברהם כייאט³⁶ שלמה אלפסי, אליהו גאביון, שמואל כהן יצחקי, משה נג'אר, נתן בורגיל. השניה: הסכמת הרב המובהק רב חסדא ספרא רבא דישראל וכו' כמוהר"ר יוסף זקא נר"ו. השלישית: הסכמת הרב המובהק רבא דעמיה כמוהר"ר יצחק אלחאייק הי"ו אב ב"ד ור"מ בק"ק פורטוגיזים נר"ו. הרביעית: הסכמת ה"ה כמוהר"ר אברהם טוביאינה מורה צדק בק"ק עיר גדולה ארגל יע"א. לאחר הסכמות אלה באה הקדמת המחבר.

בסוף הספר (דף צט): קונטרס למד מעניינו שהן השמטות והוספות לספר. לאחר זאת (דף קח ע"ג) נדפסו שלושה דרושים "מקונטרס קטן הנקרא בשמו חלקו של יהודה ... שאם אזכה משמיא מוקמו לי למען דפוס".

לאחר זאת (דף קיד) וזה דבר השמטה מקונט' למד מעניינו. השמטות נוספות נדפסו בספר אלפי יהודה.

לאחר זאת (דף קטז) מפתחות לספר.

בשלושה מקומות. דף פה ע"ג, צב ע"ג, צג ע"ג, מודפסות הגהות הפותחות במלה: אי"ש, ומסתיימות במלה: יש"ב כתיב, ואיני יודע לפתור זאת³⁷. הספר עצמו עוסק בענינים שונים שהמחבר מכנה אותם למודים. נדפסו כאן ענינים בדברי התלמוד, התוספות, הרא"מ, הרמב"ם ובנושאים אחרים. הענינים שונים בגדלם מהם ארוכים ומהם קצרים. אין לנו סדר שיטתי בענינים אלו, והמחבר מעיר על כך בהקדמתו.

ב. אלפי יהודה³⁸, ליורנו תקנ"ד³⁹ חידושים על מסכת שבועות דף על דף.

בשער הספר נאמר כי בהדפסה תמך הגביר המרומם כה"ר דוד רועא נר"ו. בראש הספר נדפסה הסכמת רבני ליורנו מחודש אדר שנת תקנ"ה, וכנראה שנכתבה בסיום ההדפסה. על ההסכמה תתומוס הרבנים: מאיר סגויניטי, יעקב נונים ואיס, שלמה בכמהר"ר דוד חיים מלאך. העדר הסכמת חכמי תונים נראה קצת מוזר.

לאחר זאת נדפסה הקדמת המחבר, אף היא משנת תקנ"ה. בסופה מודה המחבר לידידו ר' יהודה הכהן טנוגי שנתן כסף להדפסת הספר. אין המחבר מזכיר כאן את ר' דוד רועא. נראה כי בעת ההדפסה נתעוררו קשיי מימון והוצרך המחבר לגייס כספים נוספים שנתרמו ע"י ר' יהודה הכהן טנוגי שאותו מזכיר המחבר רק בהקדמתו היות ושער הספר כבר נדפס. בסוף הספר (דף לד) נדפס: למד מלמד — השלמות לספרו למודי ה'. בסוף הספר ממש

36. אין לגביו כל ציון מיוחד, ועל כן ספק בעיני אם הוא רבו של ר"י נג'אר, ראה לעיל הערה 16.

37. קאזיס (לעיל הערה 4) כבר ציין לתופעה זו ולא פתרה. כדאי לציין כי בספר מגדנות נתן, ר' אליהו חי בורגיל. ליורנו תקמ"ה. דף מה ע"ג נמצאת תופעה זו, אלא שהיא נראית שם כחלק מן הספר, אלמלא מלות הפתיחה והסיום שציינו. מכאן נ"ל לשער כי אי"ש = אמר י"ש, יש"ב = י"ש בורגיל. אלא שאיני יודע מי ממשפחת בורגיל כתב זאת.

38. בלמודי ה' דף קג ע"ד: ע"ש בקונטרס אשר כריתי לי פחת יהודה כחי' ש[נ] שבועות בזה ע"ש. כנראה זה היה שמו של החבור לכתחילה ואח"כ שינה את שמו.

39. יש לציין כי בהשמטות שנדפסו בדף לח ע"ד נמצא: הן היום ורחה השמש ספר לב דוד להרב מופת הדור כמהר"י אוולאי וכו'. אודות שנת הדפסת לב דוד נחלקו החוקרים, האם היא תקמ"ט או תקנ"ד. ראה מ"ש מ' בניהו, ספר חיד"א, תשי"ט עמ' כט. לפי האמור כאן נוטה אני לקבל דעת בניהו שהספר נדפס בתקנ"ד ור"י נג'אר ראה הספר סמוך לצאתו, ועל כן הוסיף זאת בהשמטות. וראה לקמן הערה 70.

נדפסה השלמה נוספת.

לאחר זאת (דף מ ע"ג): תקנתא לתקנתא — תקונים והשלמות לספר אלפי יהודה. על השלמות נוספות ראה לקמן.

ג. שבות יהודה, ליוורנו תקס"א. פירוש על המכילתא עם המכילתא.

בשער הספר מודה המחבר לר' יעקב טובייאנה שהשתדל בהדפסה. אין הסכמות לספר. המחבר הקדיש לספר שתי הקדמות, בהן הוא דן מיהו מחבר המכילתא וכן מודיע כי בידו הגהות ר' סולימן אוחנה כ"י ופירוש ר' חיים כפוזי כ"י, על המכילתא וספרי והוא מעתיק מדבריהם.

בסוף הספר (דף קלו ע"ג) נדפסו השמטות והשלמות לפירוש. לאחריהן (דף קמג ע"א) השמטות שניות. לאחריהן (דף קמג ע"ג) תקוני טעויות. על השלמות נוספות ראה לקמן בספר מועדי ה'. ובספר שמחת יהודה.

חשוב לציין כאן לדברי המחבר בדף קמב רע"ד: מכאן מודעה שמה שכתבתי שם הוא אחרי ששלחתי תשלום הספר לליוורנו יע"א ובספינה אחרת שלחתי ההשמטות אדהכי והכי הוגד הוגד לי מהספינה אשר בה תשלום הספר שנטרפה בים אז אמרתי מצוה בחזר"ת אצא עת"ק ובחזרתי ראיתי וכו'.

כאן למדים אנו על דרך הדפסת הספרים. היות וספריו הודפסו בליוורנו⁴⁰ ללא פקוחו, הרי שההדפסה נשלחה למחבר לצורך הגהה. הגהות אלו נדפסו אח"כ בסוף הספר. השאלה היא כיצד כתב המחבר את הגהותיו ותקוניו? אפשרות אחת היא שהמחבר כתבה על הטופס הראשון שנשלח אליו. הטופס הזה נשלח שנית לבית הדפוס וממנו נדפסו התקונים. מה עשה בית הדפוס בטופס הראשון? אין לדעת. הוא יכול לכרוך עמו את הדפים החדשים הנדפסים של התקונים ולשלחו אל המחבר. הוא יכול גם לגנוזו, ולשלוח למחבר טופס חדש המכיל, כמובן, בסופו את התקונים.

אפשרות שניה היא שהמחבר כתב את תקוניו בקונטרס בפני עצמו ולא על גליון הספר. הקונטרס נשלח לבית הדפוס וממנו נדפסו ההשלמות. דרך זו נוחה פחות מקודמתה, כיון שעל המדפיסים לבדוק מעט כדי לדעת היכן לתקן בגוף הספר. אמנם יתכן כי תקונים אלו לא נעשו בגוף הספר, שהיה מודפס כבר, אלא רק נדפסו בסוף הספר כתקונים והשלמות. ראיתי טופס של שבות יהודה שעליו רשומות הגהותיו של המחבר בכתב יד⁴¹. חלק ניכר מהגהות אלו נדפסו בסוף הספר בהשמטות. אין הסבר לתופעה זו אלא אם נקבל את האפשרות הראשונה שצינתי לעיל. מתוך השוואת התקונים עם הנדפס עולה כי המדפיסים הרשו לעצמם לקצר את הגהותיו ואף לשנותם מעט. עם זאת עלי לציין כי חלק מההגהות שבדפוס לא נמצאו בטופס הזה. כנראה שהמחבר שלח הגהות נוספות בקונטרס בפני עצמו או על טופס נוסף⁴². בטופס זה כתובות הגהות גם על ההשמטות שנדפסו כבר⁴³, וכמובן

40. חכמי תונים באותה העת הדפיסו את ספריהם בליוורנו כיון שרק בסוף המאה ה"ח נוסדו בתי דפוס בתונים. ראה הירשברג (לעיל הערה 1) עמ' 158.

41. נראה לי שיש כמה הוכחות שהן ידי המחבר, ואסתפק באחת. בדף צב ע"א סד"ה אינו רשאי לקיימה נכתב: ועתה כה הראני החכם השלם והכולל כמהר"א יחיבי מ"ש בתוס' בכורות ע"ש. בהשמטות (בס' מועדי ה') נדפס: עתה ראיתי מ"ש התוס' בבכורות ע"ש. הספר עצמו נמצאת בספריית אוניברסיטת "בר אילן". ההגהות נעתקו על ידי, ואי"ה אני עתיד לפרסמן.

42. יש לציין שהגהות ר"י נג'אר על ספרו שבות יהודה בכתב יד המחבר היו לפני ר' אברהם הכהן יצחקי והוא מזכירן בספרו משמרות כהונה דף שע ע"ד, אבל הן לא נמצאות בדפוס ולא בטופס שראיתי. ר' שאול הכהן בספרו "קרני רמים", ב"ב תשמ"א, עמ' ש"ח כתב: "מכיה"ק (מכתב יד הקודש) מהר"י נג'אר בעל שבות יהודה... הערה זו שהעתיק לא נמצאת לפנינו בדפוסים ולא בהשמטות ולא בהגהות כ"י."

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תחקק]

ר' יהודה נג'אר

שאלה לא נדפסו כאן, אלא נדפסו בספר הבא⁴⁴, שהוא מועדי ה'.
ד. מועדי ה', ליוורנו תקס"ח⁴⁵. חידושים על סמ"ג (ה' פסח שופר יה"כ סוכה ולולב ומגילה וחנוכה).

בשער מודה המחבר לר' נסים טובייאנה על תמיכתו. בראש הספר הסכמת ב"ד של ליוורנו וחתומים הרבנים: יעקב נונים ואיס, שמואל בכמהר"ר משה הכהן, שלמה בכמהר"ר דוד חיים מלאך. ההסכמה נתנה בשנת תקס"ח.
הסכמה נוספת נדפסה בנפרד והיא מהשד"ר ר' משה סוזין החותם בתוניס חדש אלול שנת תקס"ג⁴⁶.

מפליא שהמחבר מוצא לנכון לקבל הסכמה משד"ר שהגיע לתוניס ולא מחכמי תוניס עצמם.

בסוף הספר (דף קיח ע"ג) נדפסו חידושי ר' איזק שטיין ולאחריהן חידושי מהרש"ל. חידושי הרא"מ נדפסו בפנים במקביל לחידושי המחבר, כשביניהן דברי הסמ"ג. לאחר זאת (דף קל) השמטות מספר מועדי ה'. וראה עוד שמחת יהודה ח"א. לאחר זאת (עימוד חדש, דף א) קונטרס שני לספר שבות יהודה, הכולל תקונים והשלמות לספר. וראה עוד שמחת יהודה ח"א. לאחר זאת (דף יז) קונטרס ג' מספר שבות יהודה. חלק שני של ספר זה הוא חגי יהודה.

ה. שמחת יהודה, פיסא תקע"ו. חידושים של מס' כריתות ומסכות קטנות.
בשער מודה המחבר לר' אברהם הכהן שולאל נר"ו שהשתדל במלאכה. אין הסכמות ואין הקדמות לספר.

אין בספר מנין דפים רצוף. החלק הראשון הוא עד דף כח. חלק זה כולל חידושים על מסכת כריתות⁴⁷. לאחר זאת (דף כה) השמטות מספר שבות יהודה. לאחר זאת (דף כז ע"ד) השמטות מספר מועדי ה'. לאחר זאת (דף כז ע"ג) השמטות לקונטרס ב' מספר שבות יהודה. החלק השני מנין דפים חדש, מדף ב עד דף לו. פירוש על מסכת סופרים ושמחות⁴⁸. החלק השלישי מנין דפים חדש, מדף א עד דף יד. פירוש על מסכת כלה, דרך ארץ, דרך ארץ זוטא, פרק השלום, אבות דר' נתן.

ו. חגי יהודה, פיסא תקע"ו. חידושים על מסכת גרים, עבדים, כותים. חידושים על סמ"ג הלכות יו"ט.

43. מכאן כי בית הדפוס שלח למחבר את הטופס המוגה בכתב ידו, עם דפי הדפוס של התקונים כשהכל כרוך יחד.

44. יש לציין כי בדף קלז ע"א וכן דף קמא ע"ב כתב: ועמ"ש בס' אהלי יהודה בביאור לספרי שם בס"ד. מכאן שספר אהלי יהודה היה מונח לפניו, לפחות בחלקו, אלא שנדפס מאוחר יותר. ובכלל דרכו לציין לפעמים לספריו אף שעדיין לא נדפסו. ראה הערה הבאה והערה 47, 56.

45. בלמודי ה' דף עה ע"ג: ועיין מ"ש אנו בענייני בקונט' קרית מועדינו על הסמ"ג הלכות מגילה ע"ש. בשבות יהודה דף יד ע"ד: ועמ"ש בספרי מועדי ה' ריש לאוין ע"ט וכאן אין להאריך. כבר ציינתי בהערה הקודמת כי דרכו של ר"י נג'אר לציין לספריו אף שעדיין לא נדפסו. וראה לקמן הערה 47.

46. חתימתו היא: לפ"ג. אם זו טעות וצ"ל: לפ"ק, אזי הוא הסכים בשנת תקס"ח. אבל אין צורך להגיה.
47. בדף י ע"ד כתב: עמ"ש בביאורי למס' גרים בספ"ב בקונט' חגי יהודה ע"ש. האם מכאן עולה כי חגי יהודה נדפס לפני שמחת יהודה? בשני טפסים שראיתי שני ספרים אלו כרוכים יחד והראשון הוא הוא שמחת יהודה.

48. בדף ח רע"א כתב: ועמ"ש בביאורי לספרי שם בס' אהלי יהודה וכאן אין להאריך גם בחגי יהודה דף כג ע"ג ציין לאהלי יהודה גם במכתבו לר"י פיתוסי בספר ברית יעקב דף צג ע"ג ציין לאהלי יהודה שטרם נדפס. וכבר כתבתי לעיל הערה 43 כי דרכו לציין לספריו אף שלא נדפסו.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תתקד]

ד"ר יעקב ש. שפיגל

בשער הספר מודה המחבר לר' אברהם הכהן שולאל נר"ו שהשתדל במלאכה. אין הסכמות ואין הקדמות לספר, הספר מורכב משני חלקים.

חלק ראשון דף ג עד דף כב חידושים על מסכות גרים, עבדים וכותים. בסוף מסכת גרים (דף ז ע"ג) השמטה ממסכת זו, וכן נדפסה השמטה בסוף מסכת עבדים (דף יח ע"ג). הכותרת בראש הדפים⁴⁹ היא: שמחת יהודה (ולא חגי יהודה). מסתבר א"כ כי הפירוש שנדפס כאן הוא המשך לספר שמחת יהודה שהנו פירוש על מסכות קטנות.

החלק השני דף כג עד דף מד. בראשו נדפס: ספר חגי יהודה סמ"ג לאוין עה, הלכות יו"ט ח"ב מס' הקטן מועדי ה'. גם בדפי הספר הכותרת היא: חגי יהודה. מכאן אתה למד ששם הספר שמחת יהודה מסכת גרים וכו' אינו מדויק. בסוף הספר (דף מג ע"ג) תקונים והשמטות לחלק הראשון.

ז. אהלי יהודה, ליוורנו תקפ"ג. פירוש על ספרי.

בשער מודה המחבר לגבירים ה"ר מכלוף חי יצ"ו ואחיו ר' יהודה יצ"ו בני הגביר ר' דוד סדכון נ"ע שהשתדלו במלאכה⁵⁰. אין הסכמות ואין הקדמות לספר. בסוף הספר (דף קכג): סניף טהור לס' אהלי יהודה. כאן באות העדות על ספרים שונים. על ארעא דישאל, שני אליהו, שו"ע או"ח, מסכת מכות. רואים אנו כי יכולו הספרות של ר' יהודה הוא גדול. נראה שהצליח להדפיס את כל ספריו כיון שאין הוא מזכיר ספר שעמו בכתובים וגם לא מצאנו שיציין בספריו לספר שלא נדפס⁵¹. הספר היחיד שלא הדפיסו הוא חלקו של יהודה, שהנו ספר דרושים, ור' יהודה פרסם חלק קטן ממנו בסוף ספרו למודי ה'.

יש לציין כי הוצאת ספר לאור דרשה ממון רב. משום כך הוצרך ר' יהודה לגייס נדיבים שיתמכו בהדפסה. עובדה זו מזדקקת בראש כל שער מספריו שהרי בהם נדפסה תורת המחבר לנדיבים אלו, וכפי שצינתי זאת לעיל.

49. פרט לדף ב ע"ב בו נדפס: חגי יהודה.

50. בסוף כ"י שטרסבורג 4085, תצלומו במכון לצילומי כ"י עבריים שבספריה הלאומית בירושלים ס' 3960. נמצאת, ללא כל קשר עם כתב היד, אגדת לר"י נג'אר. האגרת אינה שלימה ואין אנו יודעים מי כתבה. עם זאת העתקתה כאן באשר יש לה קשר עם הדפסת ספר "אהלי יהודה". וזו לשונה: למעלת הרב המופלא וכבוד ה' מלא מופת הדור והדרו יהודה נג'אר היו, אחרי הניזוק (=הנשוק ידי ורגלי קדשו) אותיותי אלה בקרבך קדוש אחלי אדוני יעשה רצוני שיעשה שמירה גדולה מדבר כי יהלוק כי שמעתי ותרגזו בטני שחזר פעם אחרת החולי ה' יסלק חרון אפו מעל עמו בית ישראל אכ"ר (=אמן כן יהי רצון). עוד זאת אדרש מלפני כבוד רבנותו אל יסיר מעלי שבטו להודיעני שלומי הטוב כן יהיה תמיד אכ"ר ובאמת אני אומר אם לא התחלתי בענין אחד לעת עתה הייתי מודיעו למני"ר (=מעלתו נרו יאיר או, מר ניהו רבה) אם אני משתדל לענין הדפסת ס' [=ספר] אהלי יהודה ברם דא עקא כי עדיין לא נגמר עד בוא הכתבים מקושטא וה' יביא אותו ליד ג"ט (=גמר טוב) ואחרי זאת אם האדון רוצה לשלוח ולעמוד אני בעצמי ולהניחו בבית הדפוס ולעשות עם המדפיס שכל פליגו (=גליון דפוס) שידפיס אני משלם לו לא כמו ברא' (=בראשונה) שנתנו המעות בתורת מוקדם וגם זאת אני מעמיד מעה כרצון אדוני עוד זאת אחלה פניו ישיב אותי מני"ר אם קבל את ספר הרב"ז דהיינו שבא לידו וגם למעלת הרב מוהרי"ט (=כנראה ר' יצחק טייב) אני תמיה למה לא השיב לי ויודע אני שהיה בתוך האינסירו ברם לא ידעתי אם יצא אם לא וזאת אחלה פני אדוני מני"ר שישב אותי עכ"ז (=על כל זה) ועוד אני מודיע למני"ר כאשר כתבתי פעם אחרת ששום פסק לא ישיב עליו אם לא ישמע משני הכחות כי אם אני יש לי פנאי אני כותב לו ומגלה אוניו על כמה ענינים אשר באו ליד כתובים וחתומים תצלנה אוניס משמוע שעוקרים ד"ת (=דברי תורה) בידים מי יתן שיש לי כנפים אעופה אצל כל חכמי ישראל להראות להם.

51. בלמודי ה' דף מח ע"א נמצא: ע"ש [בסנהדרין] ובחידושינו שם בס"ד. זהו המקור היחיד שמצאתי בספריו שציין לחידושיו שלא נדפסו. הוא הוזכר זאת גם בהגהותיו לספר שופריה דיעקב דף יז ע"ב. כמצוין בהערה 53. וראה עוד הערה 56.

ברור שגם רבני תוניס האחרים כתבו ספרים רבים אבל הם נשארו בכתב יד. כנראה שהם לא הצליחו להשיג תמיכה כספית למימון הדפסת הספר. איני יודע מה היתה הסיבה שר' יהודה הצליח יותר מהם בגיוס תמיכה.

כדאי לציין עוד כי ברוב ספריו של ר' יהודה נעדרת הסכמה מאת רבני תוניס. לכל היותר נמצאת הסכמת בית הדין של ליוורנו. באחד הספרים נמצאת הסכמת השד"ר ר' משה סוזין שהגיע לתוניס, אבל לא נמצאת הסכמת רבני תוניס. איני יודע את סיבת הדבר.

6. תפוצת ספריו ופרסומם

ספריו של ר' יהודה, להוציא אחד מהם, לא נדפסו שנית עובדה זו גרמה כי ספריו אינם מצויים כיום וקשה להשיגם⁵². אכן רוב ספריהם של חכמי תוניס לא נדפסו שנית, אף לא בבתי הדפוס שהוקמו בתוניס, ותופעה זו צריכה עוד לפנים. ברם, דומני שניתן להוציא מסקנות מהעובדה שאחד מספריו חזר ונדפס פעמיים בתקופה קצרה. כוונתי לספר למודי ה' שנדפס בלמברג שנת תרמ"א ושנת תרנ"ט. כדאי להעתיק חלק משער הספר שנדפס בתרמ"א: ... כולל מאתים וארבעה למודים מלאים בפלפול נחמד ובבקיאות נפלא ודבריו בקצור נמרץ ואף ברמיזותיו יהל אור חכמה ודעת חברו אחד המיוחד מגדולי חכמי המערב בעיר תוניס (!) הבירה יע"א הוא הגאון המופלא מורנו ורבינו יהודא נג'אר זלה"ה בעהמח"ס שבות יהודה על המכילתא קרית מועדנו⁵³. חלקו של יהודא.

ספר זה חזר ונדפס באותו מקום ובאותו בית דפוס בשנת תרנ"ט ושם נדפסה גם הסכמת ר' יצחק שמעלקיש אבד"ק לכוב ובין השאר נאמר בה: ... מאת הגאון המפורסם החרף העצום מ' יהודה נג'אר זלה"ה אשר אור תורתו זורח בכל אפסים ומקצוי ארץ יביעו תהלתו, והנה הספר היקר הזה א"צ להסכמה כי מי לא ידע את יקר ערכו כי רב הוא וכו'.

נמצאנו למדים כי ספר למודי ה' נתפרסם בארצות אירופה כספר חשוב ואף הודפס פעמיים תוך זמן קצר. אעפ"כ דומני שספרי ר' יהודה ובכללם ספר למודי ה' כמעט ואינם מוזכרים ע"י חכמי האשכנזים, וזאת חרף העובדה ששיטת למודו דומה מאד לשיטתם. כמובן שתופעה זו היא כללית יותר. היינו, רבני תוניס באותו דור ובדור שאחריו כתבו ספרי חידושים בעיון מעמיק. חלק מחידושיהם דומה לשיטת הלמוד האשכנזית ואכן רוב חכמי תוניס מצטטים ודנים בחיבורים של חכמי האשכנזים. ברם, חכמי תוניס לא זכו למעמד דומה מצד האשכנזים ודבריהם לא הובאו על ידיהם, אע"פ שחלק מספקות וחקירות חכמי האשכנזים היה נפשט לו הכירו ספרים אלו⁵⁴.

דומני שניתן להסביר זאת גם ע"י השנוי בשיטת הלמוד האשכנזית שחל במשך הזמן אבל אין כאן מקומו.

מאידך גיסא זכו ספריו לפרסום ניכר במקומו ובסביבותיהן ע"י חכמי דורו והן ע"י הבאים

52. בדורנו, דור שנדפס בו בדפוס צילום ספרים רבים מאד, נדפסו שניים מספריו. האחר הוא למודי ה' שנדפס בשנת תש"ל. השני הוא אלפי יהודה על שבועות, שנדפס בתוך אסיפת זקנים על שבועות.

53. מכאן אתה למד כי ספריו של ר' יהודה כמעט ולא הגיעו לאירופה, שהרי הם אינם נמנים כאן, ואף הנמנים כאן נזכרים שלא במדויק. כידוע קרית מועדנו הוא כנוי למועדי ה', ראה הערה 44 שם כתבנו כי קרית מועדנו נזכר בלמודי ה'. והמרפסים לא הכירו כלל את מועדי ה'. באשר לחלקו של יהודה, הרי ספר זה לא נדפס בכלל. אלא מעט ממנו נדפס בסוף למודי ה'.

54. קיימות הרבה דוגמות לדבר. על חלק מהם עמתי מתוך דברי הראשל"צ הרב עובדיה יוסף בספריו יביע אומר בהם ציין לספרי ר"י נג'אר והשוה אותם עם ספרי חכמי האשכנזים. עי' לדוגמה ביביע אומר ח"א או"ח סי' טו אות ח', שם סי' לו אות ז, שם יו"ד סי' כ סוף אות ב', ויש עוד בדבריו כנגון אלו.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תקין]

ד"ר יעקב ש. שפיגל

בעקבותיו. כהוכחה לכך ניתן לראות בהתייחסות חכמי דורו ובני זמנו של ר' יהודה לספריו שיצאו לאור בתקופתם. היינו, מיד עם צאתם לאור נזקקו להם חכמי זמנו, עיינו בהם והעירו את הערותיהם. אין ספק שיש בזה להעיד על ההערכה הגדולה שרכשו למחברם, ומה עוד שחלק מהם אף ביטא זאת במלים. הרי לפנינו כמה דוגמות לכך.

א. ר' שאול הכהן, ראש רבני ג'רבה (נפטר בשנת תר"ח), בספרו "קרני רמים" שנדפס עתה מכ"י, ב"ב תשל"א, מתייחס פעמים רבות לדברי ר' יהודה הן בספר עצמו והן ב"קונטרס קנה המדה" הגהות על המכילתא שנדפס שם מדף שב והלאה. כך לדוגמה כתב בעמ' רע"א: "אח"כ ראיתי להרב שמחת יאודה נר"ו בכריתות מ"ש על זה ת"ל (=תהילה לא-ל) שכינותי לדעתו דעת עליון".

ב. ר' יצחק בונאן מחכמי תוניס, ב"קונטרס ברית יצחק", ליוורנו תר"ו, שהוא ספר הערות על המכילתא והספרי נכתב בשער הספר: "...מכילתא דר' ישמעאל דסמיכי עלה תרי גברי רבבתי הרב זית רענן... השני הרב מר יאודאי גאון זה שמו שבות יהודה..."

ואכן בספר עצמו דן המחבר בהרחבה בדברי ר' יהודה. אין בספר דיונים בספרו האחר של ר' יהודה היינו ב"אהלי יהודה", כנראה משום שהספר טרם הגיע לידי ר' יצחק. ברם בנו ר' דוד בונאן שהוסיף הגהות לספר של אביו מזכיר את "אהלי יהודה" בדף יט סע"ב כיון שכבר ראה את הספר. ר' יצחק מזכיר את ר' יהודה גם בשאר ספריו.

ג. ר' יהודה הלוי מחכמי תוניס בספרו "מחנה לוי", ליוורנו תקע"ט, דף לח סע"א: "וראיתי לה' מועדי ה'... הביא קושיה זו משם הרב המ' כמהר"ם סווין נר"ו ושניהם המלכים האדירים ה"י האריכו בזה". וכן הזכירו עוד כמה פעמים.

ד. ר' יצחק טייב מחכמי תוניס בספר "ערך השולחן" או"ח ס' תרפ"ח ס"ו: בס' למודי ה'. ה. ר' יצחק נטף מחכמי תוניס בספרו "ושבועתו ליצחק", ליוורנו תקפ"ה, דף ב סע"א: "חזי הוי לרב רחומאי בס' הבהיר למודי ה'", או בדף כ רע"א: "ורב מרי בס' שבות יהודה", ועוד פעמים רבות.

7. הערות על ספרים והסכמות

ר"י נג'אר עזר להוציא לאור כמה ספרים. עזרתו היתה הכנת כתב היד לדפוס. תוך כדי הכנת כתב היד כתב הערות והן נדפסו באותם ספרים. ואלו הם:

א. שופריה דיעקב, לר' יעקב מעארך, ליוורנו תקמ"ז. חידושים.

לספר יש הקדמה והערות הפותחות: א"ה = אמר המסדר, אלא שאין אנו יודעים מיהו. ברם בדף ה' ע"ב כתב בהערה: וכבר עמדתי ע"ז בספרי הקטן למודי ה'⁵⁵. על יסוד זאת ניתן לזהות בבטחון כי מסדר הספר הוא ר"י נג'אר. כן הזכיר בהערותיו את חידושו לשבועות⁵⁶ ואת חידושו לסנהדרין⁵⁷

ב. בני יוסף לר' יוסף ב"ר שלום הכהן טנוגי, ליוורנו תקנ"ג. חידושים על ב"ק ב"מ ע"ז ולקוטים.

בשער הספר נאמר כי ר' יוסף היה תלמידו של ר' אברהם טייב ונפטר לפני כשני דורות וללא בנים. עתה העיר ה' את רוח ר' יהודא הכהן טנוגי לתת כסף ולהוציא לאור. לספר צורפו גם חידושי ר' יצחק לומברוזו ור' צמח צרפתי שנמצאו בכתובים⁵⁸.

55. על הערה זו של ר"י נג'אר מעיר המגיה, שאיני יורע מיהו.

56. בדף כב ע"ב. ר"י נג'אר מציין באלפי יהודה דף ב ע"ד שהדפיס אח"כ לשופריה דיעקב ולהערות שם.

57. ע' הערה 49. בהערותיו מזכיר רי"ן, ששמע מפי ר' יצחק הכהן (דף ד ע"ב), הלכה שהראהו ר' דוד צפג (דף י ע"ב), חידושי ר' יעקב מהוורד (דף יח ע"ב).

58. חידושיהם צורפו ביזמת המגיה, ר"י נג'אר, ששכנע את הנדיב ר' יהודה הכהן טנוגי ראה שם דף לו ע"א.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

ר' יהודה נג'אר

[תתקן]

בספר נדפסו הערות הפותחות: "א"ה = אמר המסדר וזהותו מתגלית בדף יד ע"א: וכבר עמדתי ע"ז בהשמטות לספרי הקטן למודי ה⁵⁹.
ג. ברית יעקב, לר' יעקב פיתוסי⁶⁰, ליוורנו תק"ס. חידושים ושיטה מקובצת על סוטה. השיטה מקובצת על סוטה המכילה אוסף מדברי הראשונים הוגהה ע"י ר"י נג'אר כפי שכתב ר"י פיתוסי במפורש בדף צא: ... הקרה ה' לפני זה לי ימים ושנים מסכת סוטה נושנת היא המלאה לה אמי"ר אמרות טהורות וכו' ואנא נפשאי אגב טרדאי ולפי מעוט הפנאי לפום ריהטא תקנתי וכו' ולא שוה לי עד שהבאותיו אל בית מדרשו של שם רב"ה עינא ולבא ידי"נ מהר"י נג'אר הי"ו הר"ב למודי ה' וכו' והיה כותבה דורשה ומגיהה לדרך הלוכו עשה לו למודי"ם... וכתב לו לשמו צעיר אי"ן ר"ת אנכי יהודה נג'אר וכו'.
ד. סם חיים, ליוורנו תקס"א. חידושי ראשונים לש"ס.
המוציא לאור היה ר' אברהם ב"ר אלעזר הלוי. בהקדמתו סיפר כיצד והיכן השיג את כתבי היד שהדפיס בספר. ולבסוף כתב: בהיותי פה העירה (=תונים) האיר וזרח החכם וכו' כמה"ר יעקב פיתוסי הי"ו ואיתי מתניתא בידה שיטת ר' יונה על מסכת סנהדרין עם כמה הגהות אשר השיג ידו יד הקדש וקצת הגהות אשר השיג יד הקדש הרב הכולל וכבוד ה' מלא כמהר"ר יהודה נג'אר הי"ו⁶¹ וזאת מן המודיעי"ת אל עין הקורא כי כל מקום אשר יראה כחצי עגול וכתוב לבסוף מהרי"ן הוא השגת יד מהר"י נג'אר הי"ו וכו'⁶².
ה. ירך יעקב, ר' יעקב פיתוסי, ליוורנו תר"ב.
בסוף הספר דף קטו ע"ב נדפסו קצת שו"ת לר' שמריה קאטאריוס. על שו"ת אלו העירו ר' יעקב פיתוסי ובנו ר' חיים וכן ר' יהודה נג'אר. הערותיהם נדפסו בסוגרים בתוספת שמם. הערת ר"י נג'אר נדפסה בדף קטו ע"ב

הסכמות

א. תוספות רבינו פרץ. בבא קמא, ליוורנו, תקע"ט.
בראש הספר נדפסה: הסכמת הרבנים המובהקים מאירים כברקים ומוזהירים כי דינא רבא ויקירא דק"ק ליוורנו וכו'. לאחריה נדפסה: הסכמת הגאונים המפורסמים מאירים ומוזהירים כי דינא רבא דק"ק עיר ואם בישראל תונס וכו'. ההסכמה נתנה בשנת שלום"ם ר"ב לפ"ק (=תקע"ח) ועליה חתומים: הצעיר יצחק טייב, הצעיר יהודה נג'אר, הצעיר יצחק כהן,

59. כן הזכירו בדף מא ע"ד, מט ע"ג, נב ע"א. בדף מח סע"ד כתב: ועמ"ש בקונטרס קרית מועדנו ה' מגילה בס"ד וכן הזכירו בדף מג ע"ב וסיים: לך נא ראה. ואע"פ שספר מועדי ה' טרם נדפס כבר ראינו בהערה 43 שזו דרכו. בדף לד ע"א הזכיר את חידושיו לשבועות. על חידושים נוספים שלו רמו בדף לה ע"א. וראה לעיל הערה 49.

60. ר"י פיתוסי היה בקשרים הדוקים עם ר"י נג'אר (ראה הערה 48) ואף החליף עמו מכתבים בדברי תורה. ראה ברית יעקב (יגל יעקב) דף צג ע"ג ר"י פיתוסי מכנהו ידיד נפשי וכותב לו בתארי כבוד גדולים. כן מזכיר כמה פעמים את ספרו למודי ה' (כגון בדף לא סע"ב ועוד) וכן דברי תורה שהיו לו עמו (שם לט ע"ב ועוד).

61. הגהות ר"י נג'אר הן מעטות ואף הגהות ר"י פיתוסי אינן רבות. רוב ההגהות הן מידי ר' אברהם הלוי המוציא לאור. בספר נדפסו גם תוספות שאנץ למכות והן הוגהו רק ע"י ר' אברהם. ספר זה נדפס כמה פעמים. לאחרונה יצאה בבני ברק שנת תשל"ג מהדורה נוספת והמהדירים שכחו משום מה לציין כי רוב ההגהות הן מר' אברהם הלוי וציינו רק את ר"י פיתוסי ור"י נג'אר.

62. ר"י נג'אר כתב הגהות בגליונות הספרדים שבהם למד וכתב מציאתי זכרן בברית יעקב הג"ל (אות ג) דף יד ע"א: וכן ראיתי כתוב עליו בגליון (על ספר אגורה באהלך) מידי"ן הר"ב למודי ה' הי"ו וד"ל השבת אבידה וכן בספר אהל ישרים, לר' יצחק בונאן, ליוורנו תר"ו, דף י סע"ד. וכו' ע"ה יהודה נג'אר עכ"ל.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תקתק]

ד"ר יעקב ש. שפיגל

הצעיר יצחק כהן טנוגי, הצעיר יהודה נ' אברהם כהן טנוגי, הצעיר יצחק נ' שלמה נטף. לאחריה נדפסה: הסכמת הרבנים... כי דינא רבא דק"ק פורטוגיזים בעיר ואם תונס וכו'. ב. זרע אברהם לר' אברהם כטורזא, ליורנו תקפ"א. בראש הספר נדפסה: הסכמת הרבנים המופלאים כי דינא רבא ויקירא... תונס וכו'. ההסכמה נתנה בשנת ולשמיר"ה לפ"ק⁶⁴ וחתומים: אברהם טייב, יצחק הכהן, יהודה נג'אר, דוד הכהן, יצחק טנוגי ועוד. לאחר זאת נדפסה: הקדמת הרבנים המובהקים מאירים כברקים כי דינא רבא ויקירא דק"ק תונס יע"א וכו' ועליה חתומים: יצחק טייב, יהודה נג'אר, יצחק הכהן. ג. ישמח משה לר' משה גיג, ליורנו תרכ"ג.

בראש הספר: הסכמת הרבנים המובהקים כי דינא רבא ויקירא רבתי בדעות הק"ק תונס יע"א אתה ה' תשמרם וכו'. וחתומים: ר' יהודה אנגאר, ר' יצחק הכהן טנוגי, ר' יצחק נטף בכ"ר שלמה, ר' יהודה ב"ר אברהם הכהן טנוגי, ר' יצחק הכהן. על הסכמה זו אין תאריך מסתבר שהיא נכתבה מוקדם יותר כיון שאם החותם הוא ר' יהודה דידן, עובדה שאינה בטוחה כל עיקר, צריך לומר שהאריך ימים מאד. קצת ראייה לכך היא הלשון שבשער הספר: וזה לי ימים אני מייחל מי יתן מי יעלה לנו האי ספרא דבי רב להעלותו על משבח הדפוס אדחכי והכי יצא יצא יעקב גם ברכות יעטה אורי כן יכבד אכ גם ברוך יהיה אשר נדבו לבו עוז לו התאזר לכבוד בתורה ונתן בכסף וקם לו...

8. חכמים מוזכרים

בספריו של ר"י נג'אר מוזכרים כמה מחכמי תוניס. חלקם כבר הוזכרו בדברינו עד עתה. נרשום עתה את שאר החכמים.

ר' משה הלוי אשכנזי למודי ה' דף מב ע"ד: נשאלתי מאת הרב המובהק כמהר"ר משה הלוי אשכנזי ז"ל.

ר' אליהו גאביון למודי ה' דף נה ע"ג: והרב ועצום כה"ר אליהו גאביון הי"ו. מועדי ה' דף ס (בדפוס: נה, וזו טעות) ע"א: הק' אלי החכם השלם עצום ורב כה"ר דוד גיז נר"ו.

ר' יחיאל הלל אלפי יהודה דף יז ע"ג: והרב הכולל מהר"ר יחיאל הלל בעל מצודת דוד⁶⁵ נתעצם בדבריהם והראיתי לו. ושם דף לב רע"א.

ר' נסים טוביאיני מועדי ה' דף קב ע"א: שמעתי מהחכם הש' כמהר"ר נסים טוביאיני נר"ו. וכן נזכר בלמודי ה' דף קי ע"ג, שבות יהודה דף יג ע"א.

ר' דוד טיאר למודי ה' דף צב ע"ד: ר' דוד טיאר אב"ד דק"ק טראבלס. רי"ט למודי ה' דף ג ע"ג: הקשה אלי החכם ידיד נפשי הרי"ט וכן שם יח ע"ב, ק ע"א, קא ע"ג. אולי הוא מחותנו ר' יצחק טייב.

ר' שלמה הכהן טנוגי מועדי ה' דף קל ע"א: והחכם השלם ר' שלמה הכהן טנוגי נר"ו. הק' אלי. וכן באלפי יהודה דף כו ע"א.

ר' יוסף הכהן מועדי ה' דף קיב ע"א: שמעתי מהרב כמהר"י הכהן נר"ו. וכן שמחת יהודה ח"ג דף ג' ע"ג.

ר' יצחק הכהן למודי ה' דף נח ע"ג: שמעתי מקשים משמיה דר' יצחק הכהן.

64. גם בספריו הביא ר"י נג'אר מתורת ר' שמריה ראה לקמן פרק 7.

65. לא מצאתי שספר זה נדפס.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

ר' יהודה נג'אר	[תתקט
ר' שלמה הכהן	שמחת יהודה כו ע"ד: והחכם השלם ידי"ן כה"ר שלמה הכהן נר"ו אמר אלי.
ר' יצחק נטף	אלפי יהודה דף א ע"ב: והחה"ש ידי"ן כמה"ר יצחק נטף ושם ה ע"ג, ו ע"ד.
ר' שלמה נטף	חגי יהודה דף כו ע"א: וזה היה נעשה בבית השר הגדול ירא אלקים כמה"ר שלמה נטף ז"ל.
ר' יעקב פיתוסי	בסוף מועדי ה' בקונטרס שני לספר שבות יהודה דף א ע"א: כה הראני רב אחאי כמהרי"ף נר"ו, וכן שם טו ע"ד: עתה נדפס ס' ברית יעקב לידי"ן כמהרי"ף נר"ו.
ר' צמח צרפתי	חגי יהודה וע"א: ראיתי בכתב יד הקדש להרב הגדול כמה"ר צמח צרפתי.
ר' יעקב שאול	למודי ה' דף קח ע"ג.
ר' שמואל שמאמה	שמחת יהודה דף יז ע"ב: וכן ראיתי בכתבי הקדש ועמיתנו בתורה החכם השלם והכולל ידי"ן נאמן רוח כמה"ר שמואל שמאמה נר"ו. וראה עוד למודי ה' דף נב ע"ד, נה ע"ב, קג ע"ג, קד ע"ד.
ר"א תיבי	למודי ה' דף קב ע"ג: אהובינו ר"א תיבי. וראה הערה 40.

9. שדרים

ר' נג'אר מזכיר בספריו שדרים שאינם ידועים לנו, וכן מוסיף פרטים אודות שדרים הידועים לנו. ואלו הם:	
החיד"א. ראה בפרק הבא.	
ר' אברהם אלחדיף ⁶⁶	מועדי ה' דף נ ע"א.
ר' משה מאגאר ⁶⁷	למודי ה' דף ק ע"ג: והן היום כאן נמצאו דרשות (מרב) [מהרב] הגדול מהר"מ חביב ז"ל כתיבת יד לאשר הביא אלוה בידו של החכם השלם והכולל שד"ר כמה"ר מאגאר הי"ו.
ר' שלמה מיוחס ⁶⁸	למודי ה' דף סא ע"א, פט סע"א, קי ע"ד ⁶⁹ .
ר' יעקב ח' נאים ⁷⁰	למודי ה' דף כא ע"ג: והרב הכולל כה"ר יעקב ח' נאים אמר אלי וכו'. שם קיד ע"א: כעת מצאתי פתקא א' מכתב ידיו קדש הם אשר שלח אלי בהיותו פה תונס וכו'.
ר' משה סוזין ⁷¹	החליף דברים ומכתבים עם ר' נג'אר ומזכירו פעמים רבות. ראה סוף מועדי ה' קונטרס שני לס' שבות יהודה דף א ע"ג, ב ע"ד, ז ע"א, י ע"ד. אהלי יהודה ק' ע"ד.
ר' שמריה קאטאריוס ⁷²	כתביו היו לפני רי"ן והוא מצטט מהם פעמים רבות ולעתים

66. עיי' א' יערי, שלוחי א"י עמ' 559 אבל לא ידוע שהיה גם בתונים.
67. עיי' שלוחי א"י עמ' 637, אבל לא ידוע שהיה בתונים ושהביא עמו כתבי יד של מהר"מ חביב.
68. עיי' שלוחי עמ' 566, אבל לא ידוע שהיה בתונים.
69. באהלי יהודה דף קיט סע"א: שמעתי מהרב שמואל בכ"ר מיוחס ז"ל. אם אין כאן טעות הרי שהכוונה כאן לאחד מרבני ירושלים ולא לשד"ר.
70. עיי' שלוחי עמ' 859 ולא ידוע שהיה בתונים.
71. עיי' שלוחי עמ' 567-568. שם מזכיר הסכמתו על מועדי ה' ואיזכורו בקונטרס שבות יהודה.
72. שלוחי עמ' 509 רשם את תולדותיו ובעמ' 511 הערה 28 רשם את ספרי רבני תונים המצטטים אותו. אבל

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תחקי]

ד"ר יעקב ש. שפיגל

באריכות גדולה. למודי ה' צו ע"א והלאה, מועדי ה' דף קרע"ב, קח ע"ד, קט ע"ב. אלפי יהודה דף א ע"ג, טו ע"א, טו ע"ב, לג ע"ד. חגי יהודה כד ע"ב: כה הראני השד"ר... ר' יצחק קורייט נר"ו, וכן במועדי ה' דף קל ע"א.

ר' יצחק קורייט⁷³

9. החיר"א ור"י נג'אר

כבר כתבנו לעיל בפרק ראשון כי החיד"א מתאר ביומנו "מעגל טוב" את שעבר עליו בהיותו בתוניס. החיד"א מספר לנו על חכמים שבא עמם במגע. שמו של ר' יהודה אינו נזכר, וזה קצת מפליא, שהרי החיד"א דבר עמו בדברי תורה ואף החליף עמו מכתבים. זאת אנו למדים מספרי ר' יהודה ומספרי החיד"א.

למודי ה' דף מב ע"ב: ובהתוכחי בזה עם הרב המו' כמהר"ר יוסף אזולאי שליח עה"ק חברון תובכ"א. או שם דף עה ע"ג: ושמעתי מפי קדוש הרב המובהק כמהר"ר אזולאי הי"ו כאשר נראה ככבודו והאיר אל עבר פנינו פה וכו', או שם עט ע"ג: והרציתי הדברים לפני מי שגדול הרב המובהק כמהר"ר אזולאי וכו', או שם צט ע"ב: כאשר האיר וזרח אל עבר פנינו מופת הדור הוא הרב המופלא כמהר"ר אזולאי הי"ו... וכה הראני מ"ש אצלו בספרו הבהיר ברכי יוסף ... ואנא זעירא דנתי לפניו בקרקע... והשיב הרב נר"ו לו...

ר' יהודה החשיב מאד את דעת החיד"א וכדבריו בלמודי ה' דף ק ע"ג: והנני מבטל דעתי הפעוטה מפני דעת עליון (=חיד"א). ובכלל, ר' יהודה מביא פעמים רבות מאד את ספרי החיד"א ודן בדבריו.

אכן גם החיד"א מזכיר את ר' יהודה ואת המשא ומתן שהיה לו עמו.

שו"ת חיים שאל ח"א סימן נ': הקשה על דברי החכם השלם עצום ורב זה דיני כמה"ר יאודה נאגאר נר"ו. בשו"ת יוסף אומץ סי' מה: היתה עלי יד הקדש במכתב למ"ר רב חביב"א החכם השלם הרב כמה"ר יהודה נגאר נר"ו⁷⁴, ככר לאדן דף קצו ע"ב: ורב חביב"א הרב מהר"י נגאר נר"ו בס' שבות יהודה וכו'⁷⁵, וכן הזכיר את שבות יהודה בספרו מראית העין במסכת גרים.

10. כתבי יר של ראשונים והערות בענינים אלו

לפני חכמי המערב היו כ"י רבים של רבותינו הראשונים. אף ר' יהודה מזכיר בספריו כ"י של הראשונים. אמנם כ"י אלו נדפסו במשך הזמן, אעפ"כ מצאתי לנכון לתת רשימה של כ"י אלו לפני המעיין. איני מעיר על חילופי גירסאות וכד', אלא מציין בלבד.

ר' אהרן הלוי על ביצה. חגי יהודה דף לא ע"א, לד ע"ב, לו ע"ד.

תוס' רא"ש למודי ה' דף עה ע"ג (על מגילה), אהלי יהודה ו סע"ב (על סוטה) אלפי יהודה כמעט בכל דף (על שבועות).

ריטב"א למודי ה' דף לא ע"ד, נא ע"ב ובשאר ספריו (על יבמות), למודי דף ו ע"ב (על מכות), למודי דף טו ע"ב (על קדושין).

ר"ן נערד מרשימה זו. כדאי לציין שר' שמריה הזכיר אף את ר"י נג'אר בשו"ת שלו שנדפסו בספר יר' יעקב דף קטז ע"ג: וע"ע למוה"ר בספר הבהיר למודי ה' דק"ט ע"ד ע"ש.

73. וכן במועדי ה' דף קל ע"א. יערי במפתח לשלוחי א"י, ציין לחכם בשם זה, אבל כנראה יש טעות במפתח. כי לא מצאתי זכרו בפנים.

74. על חלופי מכתבים ביניהם מספר גם ר"י נג'אר באהלי יהודה דף קכז ע"א.

75. ספר ככר לאדן נדפס בסוף שנת תקס"א עפ"י בניהו, ספר חיד"א, תשי"ט עמ' רכ, וא"כ ספר שבות יהודה שנדפס אף הוא באותה שנה, נדפס ככל הנראה מעט לפניו. ודאינו כבר כזאת לעיל הערה 38.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תתקיא

ר' יהודה נג'אר

ר' יונה על סנהדרין
ר' ישעיה הראשון
למודי דף סד ע"ג, עו ע"א וע"ג, אלפי יהודה כד ע"ג ועוד.
פסקים וחידושים. מועדי ה' יד סע"א (על שבת), שם סא ע"א
(עירובין), שם א ע"ב, ג ע"א, ד סע"ב (על פסחים), שם מט ע"ב
(ר"ה), קיב סע"ד (סוכה), שם צג ע"ב (מגילה).
מועדי ה' סט ע"א, עא ע"א ועוד.
חגי יהודה מג ע"ג, מד ע"א.
ר"ן על שבת
ספר הישר לר"ת

ארשום עתה את הערותי על הראשונים⁷⁶ ואף כאן לא אדון בדבריו.
א. קטע מהשאלות הועתק לתוך התנחומא. למודי ה' דף פד ע"ב.
ב. תוספות יבמות הן תוספות שנן. אהלי יהודה דף קיח ע"ג.
ג. חידושי רשב"א על סוכה הוא לריטב"א. מועדי ה' דף נח ע"א.
ד. ר"ן על סנהדרין הוא נמוקי יוסף. אהלי יהודה צח ע"א.
ה. שיטה לא ידועה על קדושין היא לתלמיד הרשב"א. למודי כג ע"ג, מועדי ה' לח
סע"ב.
ו. הרב אליהו מזרחי בפירושו לרש"י ראה ספר מנחת יהודה ומכנהו בשם קצת מפרשים.
אהלי דף קיז ע"א.

11. כתבי יד של אחרונים

ר' יהודה מביא אף מכתבי יד של אחרונים, אף כאן אציין לדבריו ללא דיון בהם.
א. ר' אליעזר נחום בעל חזון נחום. חידושי על ברכות הביא במועדי ה' דף נח ע"א.
ב. ר' חיים כפוס. הגהותיו על מכילתא וספרי נזכרות בהקדמה לשבות יהודה, ומובאות
פעמים רבות בשבות יהודה ואהלי יהודה.
ג. ר' יאודה שארף. ספרו מנחת יהודה נזכר בשבות יהודה דף נח ע"ד, עב ע"ב. אהלי
יהודה לב ע"ב, נ ע"א, פט ע"ג.
ד. ר' יוסף הלוי. חכם שר' יהודה אינו יודע מיהו. הגהתו ברמב"ם מובאת במועדי ה' דף
נט ע"ב. תשובתו מובאת במועדי ה' דף ב סע"ב.
ה. ר' יעקב אלגזי. הגהותיו על ס' מצל מאש בלמודי ה' דף פז ע"א. הגהותיו על ס' אש
דת שם דף פט סע"א.
ו. ר' משה בן חביב⁷⁶ דרשותיו. למודי ה' דף קע"ג, קב ע"א, קז ע"ב, מועדי ה' דף סז
ע"ב, קיב ע"א. אלפי יהודה ד ע"ב, יא ע"ד, כד ע"ב, לה ע"ב, לח ע"א ועוד הרבה.
תשובותיו. מועדי ה' קז סע"ג, שבות יהודה קלז ע"ג, קמא ע"ב. אהלי יהודה פז ע"ג.
ז. רמ"ז הגהותיו בגליון ס' מבוא שערים באהלי יהודה דף קג ע"ב.
ח. ר' סולימן אוחנה. בהקדמה לשבות יהודה מזכיר שהיו לפניו הגהותיו על מכילתא
וספרי ומביאם בשבות יהודה ובאהלי יהודה.

76. יש להוסיף עוד כי במבוא למכילתא דן בזהות מחבר המכילתא. בחגי יהודה דף ד ע"א כתב כי במס' ללה
נוספו דברים מרבנן סבוראי, ושם ו ע"ג כתב כי מסכת דרך ארץ נחחברה בא"י.